

Wykorzystanie jidysz w badaniach historycznych (bardzo wstępny zarys problematyki)

W ciągu ostatnich dwudziestu lat obserwujemy wśród historyków wzrost zainteresowania źródłami do historii Żydów w Polsce (oraz – szerzej – w Europie Środkowo-Wschodniej). Sięgają do nich nie tylko specjaliści od historii Żydów, ale także badacze innych specjalizacji.

Z uwagi na stosunkowo niewielką ilość jidyszowych źródeł urzędowych, badacze czerpią przede wszystkim z dokumentów takich, jak pamiętniki i wspomnienia, prasa, księgi pamięci (izkor bicher) oraz z przedwojennych opracowań historyków żydowskich (które, opierając się na materiałach zniszczonych w czasie II wojny światowej, same mają dziś niejednokrotnie charakter źródłowy).

W poniższym przeglądzie skupię się wyłącznie na pracach autorstwa polskich historyków, opublikowanych w naszym kraju ostatnimi czasy (nie biorę zatem pod uwagę przekładów z języków obcych lub tych prac, które dopiero powstają).

Okres I Rzeczypospolitej (do 1795)

Dla historii I Rzeczypospolitej dysponujemy niezwykle małą liczbą źródeł jidyszowych, gdyż albo nigdy nie zostały wytworzone (większość wewnętrznych „urzędowych” dokumentów żydowskich pisana była po hebrajsku), albo się nie zachowały. Przykładowo w przetłumaczonym i opublikowanym przez Annę Michałowską-Mycielską Pinkasie kahału swarzędzkiego (1734-1830) [1] zaledwie kilka wpisów jest w jidysz – są to przeważnie teksty przeznaczone do publicznego ogłoszenia, jak np. rota przysięgi czy taryfa podatkowa. Wyjątkiem jest Statut krakowskiej gminy żydowskiej z roku 1595 i jego uzupełnienia [2], wydany i przełożony przez Annę Jakimyszyn na podstawie zachowanego odpisu Majera Bałabana. Stąd też historycy zajmujący się epoką przed rokiem 1795 chyba najczęściej sięgają po stare opracowania historyków żydowskich, głównie Jakuba Szackiego [3] i Emanuela Ringelbluma [4].

XIX wiek (do 1918)

Uwagę badaczy zajmujących się XIX wiekiem przyciągają najczęściej dwie kwestie: dzieje i rozwój chasydyzmu oraz kwestia asymilacji i akulturacji. W pierwszym przypadku badacze korzystają przede wszystkim ze źródeł hebrajskich (m.in. Marcin Wodziński [5]),

w drugim przypadku – ze źródeł polskich, głównie prasy i pamiętników (m.in. Alina Cała [6] , Helena Datner [7]). Jeśli chodzi o materiały dostępne w języku jidysz, to i w tym przypadku badacze najczęściej sięgają do jidyszjęzycznych opracowań Ringelbluma i Szackiego (m.in. Anna Jakimyszyn [8]).

Dwudziestolecie międzywojenne

W okresie Dwudziestolecia mamy do czynienia z prawdziwym wysypem źródeł jidyszowych, poczynając od prasy reprezentującej praktycznie wszystkie opcje polityczne (poza asymilatorską), poprzez pamiętniki i wspomnienia (w tym tak istotne dla historii kultury jidysz, jak Mejelecha Rawicza i Nachmana Majzila), a kończąc na księgach pamięci. Te ostatnie stały się podstawą wydanej niedawno, a bardzo interesującej antologii, przygotowanej przez Zakład Historii i Kultury Żydów Uniwersytetu im. Marii Curie-Skłodowskiej. [9] Międzywojenną prasę i wspomnienia wykorzystują w swych najnowszych publikacjach m.in. Marcin Urynowicz [10] i Joanna Nalewajko-Kulikow. [11]

Zagłada

W przypadku badań nad Zagładą wykorzystanie źródeł jidyszowych mogłoby być znacznie większe niż obecnie. Podobnie jednak jak w studiach nad XIX wiekiem, badacze koncentrują się przede wszystkim na źródłach polskojęzycznych, np. w badaniach nad gettem warszawskim (co wynika również z liczby zachowanych źródeł w tym języku). Pomijając przetłumaczoną dawniej *Kronikę getta* warszawskiego Emanuela Ringelbluma [12], dysponujemy dziś różnorodnymi wyborami dokumentów z Archiwum Ringelbluma, z czego najważniejsze i najobszerniejsze są trzy tomy wydane przez Żydowski Instytut Historyczny. [13] Stowarzyszenie Centrum Badań nad Zagładą Żydów rozpoczęło w tym roku projekt wydawniczy „Biblioteka Świadectw Zagłady”, w ramach którego wydano dwie pozycje: *Reportaże z warszawskiego getta* Pereca Opoczyńskiego [14] i *Notatnik* Szmula Rozensztajna. [15] W planach jest m.in. edycja dziennika Abrahama Lewina. *Losy Żydów na Kresach Wschodnich*, widziane przez pryzmat świadectw jidyszowych, omówione są m.in. w pracach Andrzeja Żbikowskiego [16] i Joanny Nalewajko-Kulikow. [17] Przekłady relacji jidyszowych weszły także do opracowania *Wokół Jedwabnego*. [18]

Okres powojenny

Dla epoki po 1945 roku liczba źródeł jidyszowych maleje wraz z upływem czasu; najwięcej jest ich oczywiście dla okresu 1944–1950, choć prasa jidyszowa wychodziła dużo dłużej – „*Idisze Sziiftn*” do 1968 roku, a „*Fołks-Sztyrne*” do końca istnienia PRL. W ostatnich latach na źródłach tych pracowali m.in. August Grabski [19] i Joanna Nalewajko-Kulikow [20] oraz w bardzo dużym stopniu Grzegorz Berendt w swej

pionierskiej monografii o dziejach TSKŻ. [21] Dla okresu tuż przed Marcem 1968 dysponujemy bardzo ciekawym świadectwem, jakim jest dziennik Bernarda Marka z lat 1965–1966. [22]

Postulaty badawcze

Sygnalizując istniejące potrzeby, ograniczam się wyłącznie do XX wieku, gdyż tu najlepiej znam i bazę źródłową, i istniejącą literaturę przedmiotu. Na pewno wymaga opisanie rok 1905 jako „punkt zwrotny” w historii Żydów wschodnioeuropejskich (setna rocznica rewolucji 1905 roku minęła w Polsce dość niezauważona). Brak zarówno całościowej historii prasy jidysz [23], jak i monografii poszczególnych tytułów (Aleksandra Geller pracuje nad „Literarisze Bleter”, Joanna Nalewajko-Kulikov nad „Hajntem”, ale wiele jest tu jeszcze do zrobienia). Brak historii kultury jidysz w jej świeckim, lewicowym wydaniu. Trudno uwierzyć, że nie dysponujemy historią Bundu napisaną przez polskiego historyka (nad tym tematem pracują Martyna Rusiniak-Karwat i Magdalena Kozłowska). [24] Brakuje nadal przekładów ważnych pozycji wspomnieniowych, np. wspomnianego już Majzila, Hillela Seidmana [25], Puy Rakowski [26] i innych. Last but not least, nadal brakuje biografii wielu ważnych dla historii Żydów postaci, np. Mordechaja Anielewicza. [27]

* * *

W konkluzji warto jednak wspomnieć fakt, który nawet na tle wyszczególnionych wyżej braków wydaje się optymistyczny. Otóż coraz częściej historycy w Polsce dochodzą do wniosku, że poważne badania nad historią Żydów polskich wymagają biernej przynajmniej znajomości jidysz i/lub hebrajskiego. Nie bez znaczenia jest tu oczywiście i pełna gama możliwości nauki jidysz, tak w Polsce, jak i za granicą. Wydaje się jednak, że nastąpiła pewna zmiana w mentalności – i jest to niewątpliwie zmiana na lepsze. Można mieć nadzieję, że wraz z rozwojem ośrodków studiów żydowskich będzie przybywać historyków, którzy – wzorem swych przedwojennych poprzedników – będą umieli swobodnie pracować na wielojęzycznym materiale źródłowym.

Joanna Nalewajko-Kulikov
Instytut Historii PAN
jnalewajko@ihpan.edu.pl

- [1] *Pinkas kahału swarzędzkiego (1734-1830)*, opr. i wstęp Anna Michałowska-Mycielska, Warszawa 2005.
- [2] *Statut krakowskiej gminy żydowskiej z roku 1595 i jego uzupełnienia*, przeł. i opr. Anna Jakimyszyn, Kraków 2005.
- [3] Jakub Szacki, *Di geszichte fun Jidn in Warsze*, Nowy Jork 1948.
- [4] Emanuel Ringelblum, *Kapitlen geszichte fun amolkn jidiszn lebn in Pojln*, Buenos Aires 1953.
- [5] Marcin Wodziński, *Oświecenie żydowskie w Królestwie Polskim wobec chasydyzmu. Dzieje pewnej idei*, Warszawa 2003; tegoż, *Władze Królestwa Polskiego wobec chasydyzmu. Z dziejów stosunków politycznych*, Wrocław 2008.
- [6] Alina Cała, *Asymilacja Żydów w Królestwie Polskim. Postawy, konflikty, stereotypy*, Warszawa 1989.
- [7] Helena Datner, *Ta i tamta strona. Żydowska inteligencja Warszawy drugiej połowy XIX wieku*, Warszawa 2007.
- [8] Anna Jakimyszyn, *Żydzi krakowscy w dobie Rzeczypospolitej Krakowskiej*, Kraków–Budapeszt 2008.
- [9] *Tam był kiedyś mój dom... Księgi pamięci gmin żydowskich*, wybór i opr. Monika Adamczyk-Garbowska, Adam Kopciowski, Andrzej Trzciniński, Lublin 2009.
- [10] Marcin Urynowicz, Adam Czerniaków 1880-1942. *Prezes getta warszawskiego*, Warszawa 2009.
- [11] Joanna Nalewajko-Kulikow, *Obywatel Jidyszlandu. Rzecz o żydowskich komunistach w Polsce*, Warszawa 2009.
- [12] Emanuel Ringelblum, *Kronika getta warszawskiego: wrzesień 1939 – styczeń 1943*, przeł. Adam Rutkowski, Warszawa 1988.
- [13] Archiwum Ringelbluma, t. 1: *Listy o Zagładzie*, opr. Ruta Sakowska, Warszawa 1997; t. 2: *Dzieci – tajne nauczanie w getcie warszawskim*, opr. Ruta Sakowska, Warszawa 2000; t.3: *Relacje z Kresów*, opr. Andrzej Żbikowski, Warszawa 2000.
- [14] Perec Opoczyński, *Reportaże z warszawskiego getta*, przeł. Monika Polit, Warszawa 2009.
- [15] Szmul Rozensztajn, *Notatnik*, przeł. Monika Polit, Warszawa 2009.
- [16] Andrzej Żbikowski, *U genezy Jedwabnego. Żydzi na Kresach Północno-Wschodnich II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2006.
- [17] Joanna Nalewajko-Kulikow, op. cit.
- [18] *Wokół Jedwabnego*, red. Piotr Machcewicz i Krzysztof Persak, Warszawa 2002.
- [19] August Grabski, *Działalność komunistów wśród Żydów w Polsce (1944-1949)*, Warszawa 2004; tegoż, *Żydowski ruch kombatancki w Polsce w latach 1944-1949*, Warszawa 2002.
- [20] Joanna Nalewajko-Kulikow, op. cit.
- [21] Grzegorz Berendt, *Życie żydowskie w Polsce w latach 1950-1956*, Gdańsk 2006.
- [22] Ber Mark, *Dziennik (grudzień 1965 – luty 1966)*, przeł. Joanna Nalewajko-Kulikow, „Kwartalnik Historii Żydów” 2008, nr 226.
- [23] Jedyne istniejące opracowanie tego tematu, *Prasa żydowska w Warszawie 1823-1939* Mariana Fuksa, wyszło w 1979 roku.
- [24] Historią Bundu zajmowali się m.in. badacze z Izraela (Daniel Blatman, *Lema'an cherutenu we-cherutchem: ha-Bund be-Polin 1939-1949*, Jeruzalaim 1996), Francji (Henri Minczeles, *Histoire generale du Bund: un mouvement revolutionnaire juif*, Paris 1995) i Niemiec (Gertrud Pickhan, „Gegen dem Strom”: *der Allgemeine Jüdische Arbeiterbund „Bund” in Polen 1918-1939*, Stuttgart-München 2001), ale w języku polskim mamy tylko tłumaczenie książki Emmanuela Nowogródzkiego (*Żydowska Partia Robotnicza Bund w Polsce 1915-1939*, przeł. Paula Sawicka, Warszawa 2005), przez autora skądinąd nieukończonej, a na polski przełożonej z wersji angielskiej.
- [25] Hillel Seidman, *Togbuch fun warszewer geto*, Buenos Aires 1947.
- [26] Pua Rakowski, *Zichrojnes fun a jidischer rewolucjonerin*, Buenos Aires 1954.
- [27] Jedyne istniejąca biografia Anielewicza wyszła w latach sześćdziesiątych w Izraelu.